

The Pattern of Imam al-Ḥasan al-Mujtabā's Interaction with Opposing Currents in Kufa and the Levant: An Analysis of Historical Documents and Political Assessment

Mohammad Marefat ¹✉

¹. Associate professor, Department of Theology and Islamic Studies, NT.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran. E-mail: m.marefat@iaui.ac.ir

Article Info	ABSTRACT
<p>Article type: <i>Review Article</i></p> <p>Article history: Received: 04 January 2026 Revised: : 27 March 2026 Accepted: 29 June 2026 Published: 23 August 2026</p> <p>Keywords: <i>Imam Hasan al-Mujtaba (AS), Oppositional Currents, Imam Hasan's Peace Treaty, Shiite Political Theology, Political Rationality, Conflict Management.</i></p>	<p>This study aims to examine the pattern of interaction of Imam Hasan al-Mujtaba (AS) with oppositional currents in Kufa and Syria and to analyze it within the framework of political theology and Quranic foundations. The main research question is: How did Imam Hasan (AS) interact with oppositional groups in light of the social, political, and theological conditions of his time, and how did this lead to the decision for peace? This research adopts an interdisciplinary historical–theological analytical approach, and its data are collected from reliable historical, narrational (<i>ḥadīth</i>), and exegetical sources. The method of analysis is a combination of historical content analysis, critical rereading of narrational reports, and political–theological interpretation. The findings indicate that the oppositional currents in Kufa and Syria differed fundamentally in their nature and level of cohesion, and that Imam Hasan (AS), through an accurate assessment of these conditions, adopted context-sensitive strategies for each setting. In Kufa, the emphasis was placed on preserving social and ethical cohesion, whereas in Syria, peace was chosen as a prudent strategy for crisis management and the protection of the overarching interests of religion (<i>maṣlaḥah</i>). Further analysis demonstrates that Imam Hasan's decision to pursue peace was not a sign of weakness, but rather an expression of theological-political rationality, intelligent resistance, and the preservation of the discourse of the <i>Imāmah</i>. The study concludes that Imam Hasan's model of interaction represents a synthesis of ethics, expediency, and power within the framework of Islamic political theology, and can serve as a theoretical model for rethinking conflict management in Islamic history and contemporary religious societies.</p>

Cite this article: Marefat, M. (2026). **The Pattern of Imam al-Ḥasan al-Mujtabā's Interaction with Opposing Currents in Kufa and the Levant: An Analysis of Historical Documents and Political Assessment.** *Journal of Shiite History*, 2 (6), 103-120. [http://doi.org/ 10.22034/jsh.2026.570368.1214](http://doi.org/10.22034/jsh.2026.570368.1214)

© Authors retain the copyright and full publishing rights.

Publisher: The Iranian Society of Islamic.

DOI: [https://orcid.org/ 10.22034/jsh.2026.570368.1214](https://orcid.org/10.22034/jsh.2026.570368.1214)

English Extended Abstract

Introduction

This study aims to elucidate the pattern of Imam Ḥasan al-Mujtabā's (AS) engagement with opposing factions in the two distinct socio-political contexts of Kufa and Syria (*al-Shām*). The central question of the research is how Imam Ḥasan (AS), in light of the social, political, and theological circumstances of his time, confronted these opposition groups and what factors led to his decision to conclude the peace treaty. By critically examining reductionist interpretations of Imam Ḥasan's (AS) peace, this study argues that the peace treaty was not a sign of weakness but rather a manifestation of theological-political rationality, crisis management, and the preservation of the supreme interests of Islam. Adopting an interdisciplinary approach, the research also explores the relationship between historical evidence, Quranic teachings, and Shī'ī political theology in analyzing the political conduct (*sīrah*) of Imam Ḥasan (AS).

Materials and Methods

In terms of purpose, this research is descriptive–analytical, while in nature it is based on historical analysis employing the framework of political theology and interdisciplinary studies. Data were collected through library research and documentary analysis. Authoritative historical, *ḥadīth*, and exegetical sources—including the works of al-Ṭabarī, al-Balādhurī, al-Kulaynī, Shaykh al-Mufīd, and classical Quranic commentaries—served as the primary basis for data collection. The data were analyzed using historical content analysis, critical examination of historical reports, critical reinterpretation of narrations, conceptual and theological analysis, and comparative analysis of the conditions prevailing in Kufa and Syria, with the aim of reconstructing and explaining Imam Ḥasan's (AS) pattern of interaction with opposing factions in both regions.

Results and Discussion

The findings demonstrate that the opposition movements in Kufa and Syria differed fundamentally in terms of their organizational structure, cohesion, and objectives. In Kufa, the opposition consisted of a heterogeneous coalition of weak-willed individuals, materialistic opportunists, infiltrators, and Khārijites, whose actions undermined social cohesion and significantly reduced the possibility of effective military resistance. In contrast, the Syrian front under Mu'āwiyah possessed a highly organized structure supported by military power, an effective propaganda apparatus, and mechanisms for political legitimization. In response to these differing circumstances, Imam Ḥasan (AS) adopted context-specific strategies. In Kufa, he emphasized preserving social cohesion, raising public awareness, and completing the divine proof (*itmām al-ḥujjah*). In Syria, however, he chose peace as a prudent strategy for crisis management, safeguarding the lives of believers, and preserving the institution of the *Imāmah*. The findings further indicate that the conditions necessary for legitimate *jihād* were absent due to betrayal, instability, and the collapse of social solidarity. Consequently, the peace treaty represented an expression of theological-political rationality and the application of the Islamic juridical principle of choosing the lesser harm to prevent the greater one (*daf' al-aḥṣan bi al-aḥṣar*). Moreover, the analysis reveals that the peace treaty did not signify the end of Imam Ḥasan's (AS) political mission; rather, it preserved the discourse of the *Imāmah*, ensured the continuity of strategic resistance, and laid the foundations for the uprising of Āshūrā'.

Conclusion

English Extended Abstract

The study concludes that Imam Ḥasan al-Mujtabā's (AS) model of engagement with opposing factions was founded upon three principal elements: theological-political rationality, ethical conduct, and religious expediency (*maṣlaḥah*). Imam Ḥasan's (AS) peace treaty should therefore be understood not as a political retreat but as an active strategy aimed at preserving Islam, protecting the lives of believers, safeguarding the continuity of the *Imāmah*, and managing conflict under conditions of severe crisis. By presenting an integrated analytical framework that combines history, political theology, and political science, this study demonstrates that the political conduct (*sīrah*) of Imam Ḥasan (AS) can serve as a valuable theoretical model for analyzing conflict management and the relationship between ethics, power, and expediency in contemporary Muslim societies.

Declarations

Acknowledgment

This article is an independent study prepared independently by the authors. We would like to thank the participants in this article who contributed significantly to the data collection.

Sponsor

According to the corresponding author, this research received no financial support.

Authors' Contribution to the Research

All authors contributed equally to the writing and preparation of this article.

Conflict of Interest

The authors declare that they have no conflicts of interest concerning the authorship or publication of this article.

الگوی تعامل امام حسن مجتبی (ع) با جریان‌های معارض در کوفه و شام؛ واکاوی اسناد تاریخی و تحلیل سیاسی

محمد معرفت^۱

^۱. دانشیار گروه معارف اسلامی، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. رایانامه: m.marefat@iau.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

پژوهش حاضر با هدف واکاوی الگوی تعامل امام حسن مجتبی (ع) با جریان‌های معارض در کوفه و شام و تحلیل آن در چارچوب الهیات سیاسی و مبانی قرآنی انجام شده است. سؤال اصلی پژوهش این است که «چگونه امام حسن (ع) با جریان‌های معارض با توجه به شرایط اجتماعی، سیاسی و الهیاتی تعامل نموده و تصمیم به صلح گرفته است؟» پژوهش از نوع تحلیل تاریخی-الهیاتی میان‌رشته‌ای است و داده‌های آن بر اساس منابع معتبر تاریخی، روایی و تفسیری جمع‌آوری شده است. روش تحلیل، تلفیقی از تحلیل محتوای تاریخی، بازخوانی روایی و تبیین الهیات سیاسی بوده است. یافته‌های پژوهش نشان داد که جریان‌های معارض در کوفه و شام، دارای ماهیت و سطح انسجام متفاوت بوده و امام حسن (ع) با تشخیص شرایط، راهبردهایی متناسب با هر بستر اتخاذ کرده است. در کوفه، تمرکز بر حفظ انسجام اجتماعی و اخلاقی بود، و در شام، صلح به‌عنوان ابزاری هوشمندانه برای مدیریت بحران و حفظ مصلحت کلان دین انتخاب شد. تحلیل داده‌ها همچنین نشان داد که تصمیم امام حسن (ع) بر صلح، نه نشانه ضعف، بلکه مصداق عقلانیت سیاسی الهیاتی، مقاومت هوشمندانه و حفظ گفتمان امامت است. نتیجه پژوهش حاکی از آن است که الگوی تعامل امام حسن (ع) ترکیبی از اخلاق، مصلحت و قدرت در چارچوب الهیات سیاسی اسلامی است و می‌تواند به‌عنوان مدلی نظری برای بازخوانی مدیریت تعارض در تاریخ اسلام و جوامع دینی معاصر مورد استفاده قرار گیرد.

نوع مقاله:

مقاله ترویجی

تاریخچه مقاله:

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۸/۸۴

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۱/۰۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۴/۰۸

تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۶/۰۱

کلیدواژه‌ها:

امام حسن مجتبی (ع)،
جریان‌های معارض،
صلح امام حسن (ع)،
الهیات سیاسی شیعه،
عقلانیت سیاسی،
مدیریت تعارض.

استناد: معرفت، محمد. (۱۴۰۵). الگوی تعامل امام حسن مجتبی (ع) با جریان‌های معارض در کوفه و شام؛ واکاوی اسناد تاریخی و تحلیل سیاسی. پژوهش‌نامه تاریخ تشیع، ۲ (۶)، ۱۰۳-۱۲۰. DOI: <http://doi.org/10.22034/jsh.2026.570368.1214>

© نویسندگان حق چاپ و حقوق کامل نشر را حفظ می‌کنند.

DOI: <http://doi.org/10.22034/jsh.2026.570368.1214>

ناشر: انجمن ایرانی تاریخ اسلام.

^۱. نویسنده مسئول: محمد معرفت، گروه معارف اسلامی، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. رایانامه: m.marefat@iau.ac.ir تلفن: ۰۹۱۲۳۵۱۸۴۳

۱. مقدمه

دوران امامت امام حسن مجتبی (ع) یکی از حساس‌ترین و درعین حال پیچیده‌ترین مقاطع تاریخ سیاسی-دینی اسلام به‌شمار می‌آید؛ مقطعی که در آن، بحران مشروعیت سیاسی، فرسایش سرمایه اجتماعی، دگرگونی ارزش‌های دینی و شکل‌گیری نخستین الگوی سلطنت موروئی در جهان اسلام به‌صورت هم‌زمان بروز یافت. پس از شهادت امام علی (ع) در سال ۴۰ هجری، خلافت اسلامی وارد مرحله‌ای تازه شد که در آن، تعارض میان «حق الهی امامت» و «قدرت سیاسی مبتنی بر غلبه» به اوج خود رسید (جعفریان، ۱۳۸۷، ص ۱۲۵).

در این میان، امام حسن مجتبی (ع) به‌عنوان امام معصوم و وارث مشروع خلافت نبوی، در شرایطی زمام امور را در دست گرفت که جامعه اسلامی، به‌ویژه در عراق و کوفه، دچار تشتت فکری، ضعف تعهد دینی و نفوذ گسترده جریان‌های فرصت‌طلب و دنیاگرا شده بود. منابع تاریخی به‌روشنی نشان می‌دهند که بخش قابل‌توجهی از نیروهای کوفی، از یک‌سو گرفتار دنیاطلبی و سستی اراده بودند و ازسوی دیگر، در معرض تطمیع و تهدید دستگاه اموی قرار داشتند (بلاذری، ۱۹۵۹م، ج ۳، ص ۲۸-۳۰؛ طبری، ۱۴۱۳ق، ج ۵، ص ۷۲). قرآن کریم چنین وضعیتی را با تعبیری چون «فِي قُلُوبِهِمْ مَّرَضٌ فَزَادَهُمُ اللَّهُ مَرَضًا»^۱ (بقره: ۱۰) و «يَقُولُونَ بِأَفْوَهِهِمْ مَا لَيْسَ فِي قُلُوبِهِمْ»^۲ (آل عمران: ۱۶۷) توصیف می‌کند که به‌خوبی قابل تطبیق با وضعیت اجتماعی کوفه در آن دوره است.

در مقابل، شام تحت سیطره معاویه بن ابی سفیان، از ساختاری منسجم، فرمان‌پذیر و برخوردار از نظام تبلیغاتی گسترده بهره‌می‌برد. معاویه با بهره‌گیری از ابزارهایی همچون جعل حدیث، تحریف مفاهیم دینی، ترویج قرائت امنیت‌محور از خلافت و القای اطاعت مطلق از حاکم، موفق شد نوعی «مشروعیت سیاسی بدیل» در برابر امامت اهل‌بیت (ع) ایجاد کند (Madelung, 1997, p 239) (پیشوایی، ۱۳۸۴، ص ۱۲۷؛ جعفریان، ۱۳۸۷، ص ۱۳۰-۱۳۲). این وضعیت، امام حسن (ع) را در برابر جریانی معارض قرار داد که نه‌تنها از قدرت نظامی برخوردار بود، بلکه در سطح گفتمانی نیز به مهندسی افکار عمومی پرداخته بود.

از منظر الهیات سیاسی شیعه، کنش سیاسی امام معصوم همواره در چارچوب «حفظ دین»، «صیانت از جان مؤمنان» و «تحقق مصلحت عالیه امت» معنا می‌یابد، حتی اگر این کنش در ظاهر با کناره‌گیری از قدرت سیاسی همراه باشد (آل‌یاسین، ۱۳۹۸، ص ۱۷۹). قرآن کریم نیز بر تقدم مصلحت کلان و دفع فساد بزرگ‌تر تأکید می‌کند؛ چنان‌که می‌فرماید: «وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ»^۳ (بقره: ۱۹۵) و «وَالصُّلْحُ خَيْرٌ»^۴ (نساء: ۱۲۸). این گزاره‌های قرآنی، مبنای نظری مهمی برای فهم تصمیم‌های سیاسی امام حسن (ع) فراهم می‌آورد.

با این حال، در طول تاریخ، صلح امام حسن (ع) گاه با قرائت‌های تقلیل‌گرایانه، احساسی یا صرفاً مصلحت‌جویانه تفسیر شده و از عمق عقلانیت الهیاتی و راهبردی آن غفلت شده است. درحالی که بررسی دقیق اسناد تاریخی و

^۱. در دل‌های آن‌ها بیماری [از کفر و شک و نفاق] است؛ خدا هم بر بیماریشان افزود.

^۲. به زبان خود چیزی می‌گویند که در دل‌هایشان نیست!

^۳. خود را به دست خود، به هلاکت نیفکنید.

^۴. صلح [ذاتاً] بهتر است.

روایی نشان می‌دهد که تعامل امام حسن (ع) با جریان‌های معارض، نه یک واکنش انفعالی، بلکه یک انتخاب آگاهانه و مبتنی بر تحلیل دقیق شرایط اجتماعی، سیاسی و اعتقادی جامعه اسلامی بوده است (محمدی اشتهاردی، ۱۳۸۴، ص ۲۷۷).

براین اساس، سؤال اصلی پژوهش حاضر آن است که الگوی تعامل امام حسن مجتبی (ع) با جریان‌های معارض در کوفه و شام چه ویژگی‌هایی داشت و این الگو چگونه بر مبانی قرآنی، حدیثی و الهیاتی استوار بود؟ این پرسش، ناظر به فراتر رفتن از روایت صرف «صلح» و تمرکز بر منطق تعامل سیاسی امام (ع) با دو نوع متفاوت از معارضه است: معارضه‌ای متزلزل، متکثر و فاقد انسجام در کوفه و معارضه‌ای سازمان‌یافته، قدرت‌محور و مشروعیت‌ساز در شام.

اهمیت این پژوهش از آن‌رو است که بازخوانی الهیاتی و سیاسی سیره امام حسن (ع)، افزون بر تصحیح برخی برداشت‌های تاریخی، می‌تواند الگویی کارآمد برای فهم نسبت «اخلاق، قدرت و مصلحت» در اندیشه سیاسی اسلام ارائه دهد؛ الگویی که در آن، حفظ حقیقت دین بر پیروزی ظاهری در قدرت سیاسی ترجیح می‌یابد و کنش سیاسی، در افق مسئولیت الهی معنا می‌شود.

۲. پیشینه پژوهش

مطالعه سیره سیاسی امام حسن مجتبی (ع)، به‌ویژه مسئله صلح و نوع تعامل ایشان با جریان‌های معارض، از دیرباز مورد توجه مورخان، متکلمان و اندیشمندان مسلمان بوده است. با این حال، بررسی پیشینه پژوهش نشان می‌دهد که این موضوع عمدتاً در چارچوب‌های توصیفی، کلامی یا دفاعی بررسی شده و کمتر با رویکردی میان‌رشته‌ای و مبتنی بر تحلیل الهیات سیاسی و واکاوی انتقادی اسناد تاریخی مورد مطالعه قرار گرفته است.

در حوزه مطالعات کلامی و دفاعی، کتاب «صلح الحسن» اثر شیخ راضی آل‌یاسین، نقطه عطفی در بازخوانی عقلانی صلح امام حسن (ع) به‌شمار می‌آید. نویسندگان در این اثر می‌کوشد نشان دهد که صلح امام حسن (ع) نه نشانه ضعف، بلکه جلوه‌ای از دوراندیشی سیاسی و مصلحت‌اندیشی دینی بوده است (آل‌یاسین، ۱۴۱۴ق، ص ۱۷-۲۲). با وجود اهمیت این اثر، تمرکز اصلی آن بر پاسخ به شبهات اعتقادی است و کمتر به تفکیک جریان‌های معارض در کوفه و شام و تفاوت راهبرد امام (ع) در مواجهه با آن‌ها می‌پردازد.

در دهه‌های اخیر، پژوهش‌های دانشگاهی با رویکرد تاریخی-تحلیلی به سیره سیاسی امام حسن (ع) گسترش یافته است. از جمله مهم‌ترین آثار در این حوزه، کتاب «حیات فکری و سیاسی امامان شیعه»، اثر رسول جعفریان است که با بهره‌گیری از منابع تاریخی و رویکرد انتقادی، تصویری واقع‌گرایانه از شرایط اجتماعی و سیاسی عصر امامان شیعه ارائه می‌دهد. جعفریان به‌خوبی نشان می‌دهد که بحران وفاداری در کوفه و قدرت سازمان‌یافته شام، نقش تعیین‌کننده‌ای در تصمیم امام مجتبی (ع) داشته است؛ با این حال، تحلیل وی بیشتر تاریخی-سیاسی است و پیوند آن با مبانی قرآنی و الهیاتی به‌صورت مستقل مورد بررسی قرار نگرفته است.

در حوزه مطالعات غربی تاریخ اسلام، اثر مهم ویلفرد مادلونگ با عنوان «جانشینی محمد^۱»، جایگاه ویژه‌ای دارد. مادلونگ با رویکردی انتقادی نسبت به تاریخ‌نگاری اموی، بر حقانیت اهل بیت (ع) در رهبری امت اسلامی تأکید می‌کند و صلح امام حسن (ع) را در بستر نابرابری قدرت و فرسایش اجتماعی تحلیل می‌نماید (Madelung, 1997, p 215-245). هرچند این اثر از حیث نقد منابع تاریخی بسیار ارزشمند است، اما به دلیل چارچوب تحلیلی تاریخ‌نگارانه، کمتر وارد تحلیل الهیات سیاسی شیعه و استناد مستقیم به گزاره‌های قرآنی و روایی می‌شود.

در سال‌های اخیر، برخی مقالات علمی به‌طور خاص به ابعاد سیاسی، اجتماعی و اخلاقی صلح امام حسن (ع) پرداخته‌اند. برای مثال، پژوهش‌هایی که در نشریات تخصصی تاریخ اسلام و مطالعات شیعی منتشر شده‌اند، به موضوعاتی همچون «عقلانیت سیاسی امام حسن (ع)»، «صلح و مصلحت در اندیشه سیاسی اهل بیت (ع)» و «نقش افکار عمومی در تصمیم امام حسن (ع)» توجه نشان داده‌اند (ر.ک: محمدی، ۱۳۷۸، ص ۱۲-۱۴؛ احمدی ندوشن و زمانی، ۱۳۹۴، ص ۴۳-۶۷؛ واسعی، ۱۳۹۹، ص ۱۶۵-۱۸۲). با این حال، این مقالات غالباً به یکی از ابعاد موضوع پرداخته و فاقد چارچوب جامع برای تحلیل هم‌زمان کوفه و شام به‌عنوان دو بستر متفاوت معارضة هستند.

از منظر الهیات اسلامی و فلسفه سیاسی اسلام، آثار متفکرانی چون سیدحسین نصر، گرچه به‌طور مستقیم به امام حسن (ع) نپرداخته‌اند، اما چارچوب مفهومی لازم برای فهم نسبت «قدرت، اخلاق و معنویت» در سنت اسلامی را فراهم می‌کنند. نصر تأکید می‌کند که سیاست در سنت اسلامی اصیل، همواره ذیل اخلاق و معنویت تعریف می‌شود و نمی‌توان کنش سیاسی پیشوایان دینی را صرفاً با معیارهای قدرت محور تحلیل کرد (Nasr, 2010, p 103-115). این چارچوب نظری، امکان بازخوانی صلح امام حسن (ع) را در افق الهیات سیاسی فراهم می‌سازد. جمع‌بندی پیشینه پژوهش نشان می‌دهد که با وجود حجم قابل توجه مطالعات تاریخی و کلامی درباره امام حسن مجتبی (ع)، پژوهشی که به‌صورت مستقل و نظام‌مند به الگوی تعامل امام حسن (ع) با جریان‌های معارض در کوفه و شام پردازد و این الگو را بر مبانی قرآنی، حدیثی و الهیاتی تحلیل کند، کمتر مورد توجه قرار گرفته است. پژوهش حاضر می‌کوشد با تلفیق تحلیل انتقادی اسناد تاریخی و الهیات سیاسی قرآنی، این خلاء را پوشش دهد و تصویری جامع‌تر از عقلانیت سیاسی امام حسن مجتبی (ع) ارائه کند.

نوآوری پژوهش حاضر در آن است که با عبور از رویکردهای صرفاً توصیفی یا دفاعی رایج در مطالعات مربوط به امام حسن مجتبی (ع)، به ارائه تحلیلی نظام‌مند از الگوی تعامل سیاسی-الهیاتی امام (ع) با جریان‌های معارض می‌پردازد. این نوآوری در چند محور اساسی قابل تبیین است:

نخست، پژوهش حاضر با تفکیک تحلیلی میان دو بستر متفاوت معارضة، یعنی کوفه و شام، نشان می‌دهد که امام حسن (ع) با هریک از این دو فضا، راهبردی متناسب با ماهیت اجتماعی، میزان انسجام و نوع تهدید آن‌ها اتخاذ کرده است. درحالی‌که بسیاری از پژوهش‌های پیشین، جریان معارض را به‌صورت کلی و یکپارچه بررسی کرده‌اند، این پژوهش با تکیه بر گزارش‌های تاریخی معتبر، کوفه را عرصه معارضة‌ای متکثر، ناپایدار و مبتنی بر ضعف التزام

1. The Succession to Muhammad

دینی، و شام را نماینده معارضه‌ای سازمان‌یافته، قدرت‌محور و مشروعیت‌ساز معرفی می‌کند (بلاذری، ۱۹۵۹م، ج ۳، ص ۳۴-۴۰؛ طبری، ۱۴۱۳ق، ج ۵، ص ۷۲-۷۳). این تفکیک، امکان فهم دقیق‌تر منطق تصمیم‌های امام حسن (ع) را فراهم می‌سازد و از تعمیم‌های ساده‌انگارانه درباره صلح ایشان جلوگیری می‌کند.

دوم، نوآوری مهم این پژوهش در پیوند دادن تحلیل تاریخی با مبانی قرآنی و الهیات سیاسی شیعه است. در حالی که بسیاری از مطالعات موجود یا به تحلیل تاریخی بسنده کرده‌اند (جعفریان، ۱۳۸۷؛ محمدی، ۱۳۷۸) یا صلح امام حسن (ع) را صرفاً در چارچوب پاسخ به شبهات کلامی بررسی نموده‌اند (آل‌یاسین، ۱۴۱۴ق؛ روحی-برندق و احمدی، ۱۳۹۷)، پژوهش حاضر نشان می‌دهد که تصمیم امام (ع) ریشه در گزاره‌های بنیادین قرآنی همچون «تقدیم حفظ کیان امت بر تقابل پرهزینه» (نساء: ۱۲۸)، «پرهیز از هلاکت جمعی» (بقره: ۱۹۵) و «دفع فساد بزرگ‌تر با تحمل فساد کوچک‌تر» (بقره: ۲۱۷؛ انفال: ۴۶) دارد؛ گزاره‌هایی که در تفاسیر معتبر شیعی به‌عنوان اصول عقلانی-شرعی مورد تأکید قرار گرفته‌اند (طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج ۵، ص ۱۶۳؛ ج ۲، ص ۹۳ و ۲۵۰؛ ج ۹، ص ۱۲۶).

سوم، این پژوهش با ارائه مفهوم «تعامل عقلانی-اخلاقی» به‌عنوان چارچوب تحلیلی، گامی نو در تبیین کنش سیاسی امام حسن (ع) برمی‌دارد. در این چارچوب، کنش سیاسی امام (ع) نه به‌مثابه عقب‌نشینی از حقیقت، بلکه به‌عنوان شکلی از مقاومت هوشمندانه و آینده‌نگرانه تفسیر می‌شود؛ مقاومتی که در آن، اخلاق، مصلحت و حقیقت در تقابل با یکدیگر قرار نمی‌گیرند؛ بلکه در یک منظومه الهیاتی واحد معنا می‌یابند (Nasr, 2010, p 109-112). این رویکرد، از فروکاستن رفتار امام حسن (ع) به الگوهای صرفاً واقع‌گرایانه یا ایدئالیستی جلوگیری می‌کند.

چهارم، نوآوری دیگر پژوهش حاضر، بازخوانی صلح امام حسن (ع) به‌عنوان یک راهبرد فعال در مدیریت تعارض سیاسی است. برخلاف برخی قرائت‌های رایج که صلح را نقطه پایان کنش سیاسی امام حسن (ع) تلقی می‌کنند، این پژوهش نشان می‌دهد که صلح، آغاز مرحله‌ای تازه از افشاگری، حفظ گفتمان امامت و آماده‌سازی تاریخی برای نهضت عاشورا بوده‌است؛ تحلیلی که بر شواهد تاریخی و روایی معتبر استوار است (مفید، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۷-۱۰) (Madelung, 1997, p 240).

در نهایت، پژوهش حاضر با کار بست میان‌رشته‌ای تاریخ، علوم سیاسی و الهیات اسلامی، الگویی تحلیلی ارائه می‌دهد که قابلیت تعمیم نظری به مطالعات معاصر در حوزه الهیات سیاسی و مدیریت تعارض در جوامع دینی را دارا است. این ویژگی، پژوهش را از سطح یک مطالعه تاریخی صرف فراتر برده و آن را به مدخلی نظری برای گفت‌وگو درباره نسبت «قدرت و اخلاق» در اندیشه اسلامی تبدیل می‌کند.

۳. روش‌شناسی پژوهش

پژوهش حاضر از حیث هدف، توصیفی-تحلیلی و از حیث روش، مبتنی بر تحلیل تاریخی با رویکرد الهیات سیاسی است. تمرکز اصلی این تحقیق، نه صرفاً بازگویی رویدادهای مربوط به دوره امامت امام حسن مجتبی (ع)، بلکه فهم منطق درونی کنش سیاسی ایشان در تعامل با جریان‌های معارض در دو حوزه متفاوت کوفه و شام است؛

ازاین‌رو، روش‌شناسی پژوهش به‌گونه‌ای طراحی شده که بتواند پیوند میان داده‌های تاریخی، مبانی قرآنی و تحلیل سیاسی-الهیاتی را به‌صورت منسجم برقرار سازد.

در گام نخست، از روش تحلیل اسنادی برای گردآوری داده‌ها استفاده شده است. اسناد مورد استفاده شامل منابع تاریخی مانند «أنساب الأشراف و تاریخ طبری» (بلاذری، ۱۹۵۹م، ج ۳، ص ۲۸-۴۰؛ طبری، ۱۴۱۳ق، ج ۵، ص ۱۲۷-۷۲) و منابع روایی مانند «الکافی و الامالی» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۲۹۷-۳۰۰؛ طوسی، ۱۴۱۴ق، ص ۵۶۷-۵۶۱) و همچنین منابع تفسیری قرآن کریم است (طبرسی، ۱۳۷۲؛ طباطبایی، ۱۳۹۰ق). این منابع، به‌عنوان داده‌های خام پژوهش، مبنای بازسازی فضای اجتماعی-سیاسی عصر امام حسن (ع) قرار گرفته‌اند.

در گام دوم، داده‌های تاریخی گردآوری‌شده با استفاده از روش نقد تاریخی مورد ارزیابی قرار گرفته‌اند. در این مرحله، تلاش شده است تا با مقایسه گزارش‌های مختلف، توجه به زمینه‌های سیاسی-اجتماعی تولید روایت‌ها و شناسایی سوگیری‌های احتمالی راویان، از پذیرش گزارش‌های غیرمستند یا متأثر از گفتمان اموی پرهیز شود. پژوهشگران تاریخ اسلام بر این نکته تأکید دارند که بسیاری از گزارش‌های مربوط به صلح امام حسن (ع) در بستر رقابت‌های سیاسی پسینی تدوین شده و نیازمند تحلیل انتقادی است (جعفریان، ۱۳۸۷، ص ۱۴۸)، (Madelung, 1997, p 221).

در گام سوم، از تحلیل مفهومی و الهیاتی برای تبیین کنش سیاسی امام حسن (ع) بهره گرفته شده است. در این مرحله، مفاهیمی چون «صلح»، «مصلحت»، «مشروعیت»، «قدرت» و «تعامل با معارض» نه صرفاً به‌عنوان مفاهیم سیاسی مدرن، بلکه در چارچوب مفاهیم قرآنی و کلامی اسلام تحلیل شده‌اند. برای مثال، مفاهیم «پرهیز از هلاکت جمعی» و «صلح» در پرتو آیات قرآن کریم (بقره: ۱۹۵؛ نساء: ۱۲۸) مورد واکاوی قرار گرفته است (طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج ۵، ص ۱۰۰؛ ج ۲، ص ۶۴؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۴، ص ۱۵۰؛ ج ۲، ص ۳۵).

از منظر الهیات سیاسی شیعه، کنش امام معصوم همواره مبتنی بر علم به شرایط واقعی جامعه و تشخیص مصلحت عالی‌به‌دین است؛ ازاین‌رو، پژوهش حاضر از رویکرد تفسیری-عقلانی در الهیات سیاسی بهره می‌برد که در آن، رفتار سیاسی امام (ع) به‌مثابه کنشی هنجاری و درعین‌حال واقع‌گرایانه تحلیل می‌شود (آلیاسین، ۱۳۹۸، ص ۲۳۶) (Nasr, 2010, p 108). این رویکرد، امکان فهم هم‌زمان بُعد اخلاقی و بُعد راهبردی تصمیم امام حسن (ع) را فراهم می‌سازد و از فروکاستن صلح به یک تاکتیک صرف سیاسی جلوگیری می‌کند.

در گام چهارم، از تحلیل تطبیقی برای مقایسه نوع تعامل امام حسن (ع) با جریان‌های معارض در کوفه و شام استفاده شده است. این تحلیل تطبیقی، بر این فرض استوار است که ماهیت، انسجام و اهداف جریان‌های معارض در این دو منطقه متفاوت بوده و همین تفاوت، موجب تفاوت در شیوه مواجهه امام (ع) شده است. کوفه، با جریان‌هایی متکثر، ناپایدار و فاقد انسجام اعتقادی مواجه بود، درحالی‌که شام نماینده جریانی سازمان‌یافته، قدرت‌محور و مشروعیت‌ساز به رهبری معاویه بود (بلاذری، ۱۹۵۹م، ج ۳، ص ۳۶-۳۹؛ جعفریان، ۱۳۸۷، ص ۱۳۲).

در نهایت، چارچوب تحلیلی پژوهش بر اصل ترکیب تاریخ‌نگاری انتقادی با الهیات قرآنی استوار است. بدین-معنا که داده‌های تاریخی، بدون پیش‌فرض‌های صرفاً کلامی پذیرفته نشده و در عین حال، تحلیل‌ها از افق جهان‌بینی قرآنی و آموزه‌های اهل بیت (ع) جدا نشده‌اند. این تلفیق روشی، امکان ارائه الگویی منسجم از «تعامل عقلانی-اخلاقی» امام حسن مجتبی (ع) با جریان‌های معارض را فراهم می‌سازد؛ الگویی که هم از استحکام تاریخی برخوردار است و هم از عمق الهیاتی.

۴. مصادیق تاریخی تعامل امام حسن (ع) با جریان‌های معارض در کوفه

برای فهم دقیق‌تر الگوی تعامل امام حسن مجتبی (ع) با جریان‌های معارض در کوفه، بررسی مصادیق عینی و گزارش‌های دست‌اول تاریخی ضرورتی اساسی دارد. این شواهد، علاوه بر روشن ساختن ماهیت چندلایه تعارضات کوفه، نشان می‌دهد که تصمیم‌های سیاسی امام (ع) بر پایه درکی دقیق از رفتار واقعی نیروها و روندهای اجتماعی اتخاذ شده است.

نمونه اول: برخورد امام حسن (ع) با سستی و دوگانگی نیروهای کوفی

یکی از مصادیق مهم، خطبه‌های امام حسن (ع) در کوفه برای بسیج نیروها و واکنش سرد یا دوگانه مردم است. در منابعی مانند طبری و بلاذری آمده است که امام حسن (ع) پس از به خلافت رسیدن، مردم را برای مقابله با معاویه فراخواند، اما بخشی از نیروها با تعلل و بهانه‌جویی واکنش نشان دادند. امام (ع) در خطبه‌ای از بی‌وفایی آنان انتقاد کرد (بلاذری، ۱۹۵۹م، ج ۳، ص ۳۵-۳۶؛ طبری، ۱۴۰۳ق، ج ۵، ص ۱۵۸-۱۶۰). این نمونه نشان می‌دهد که تعامل امام با جریان متزلزل کوفه، ابتدا در قالب اقناع، خطابه و بسیج اخلاقی بوده است.

نمونه دوم: برخورد امام حسن (ع) با نفوذ و خیانت فرماندهان نظامی

از مهم‌ترین مصادیق، ماجرای عبیدالله بن عباس است که به عنوان فرمانده سپاه امام منصوب شد اما با تطمیع معاویه به او پیوست (دینوری، ۱۴۲۱ق، ص ۳۲۰؛ طبری، ۱۴۰۳ق، ج ۵، ص ۱۶۳-۱۶۵؛ ابن اثیر، ۱۴۰۷ق، ج ۳، ص ۲۷۱).

این واقعه نشان می‌دهد که امام حسن (ع) با جریان فرصت طلب و دنیاگرا در کوفه مواجه بود و این امر یکی از عوامل مهم در تغییر راهبرد نظامی به صلح بود.

نمونه سوم: سوء قصد به امام حسن (ع) در سابط مدائن

در منابع تاریخی گزارش شده است که در جریان حرکت سپاه، یکی از خوارج یا افراد ناراضی به امام حسن (ع) حمله کرد و ایشان را مجروح ساخت (بلاذری، ۱۹۵۹م، ج ۳، ص ۴۱؛ طبری، ۱۴۰۳ق، ج ۵، ص ۱۶۷؛ مفید، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۱۰).

این حادثه نشان می‌دهد که حتی درون سپاه امام، جریان‌های افراطی و معارض فعال بودند و امنیت رهبری سیاسی امام را تهدید می‌کردند.

نمونه چهارم: فعالیت جریان خوارج در کوفه

خوارج یکی از مهم‌ترین جریان‌های معارض در کوفه بودند که هم با معاویه مخالف بودند و هم با امام حسن (ع) (ابن ائثم کوفی، ۱۴۱۱ق، ج ۴، ص ۱۵۳؛ طبری، ۱۴۰۳ق، ج ۵، ص ۱۶۹). این نمونه نشان می‌دهد که امام حسن (ع) در کوفه با معارضه‌ای چندلایه (خوارج، دنیاطلبان و نفوذ اموی) روبه‌رو بود.

بنابراین، گزارش‌های منابع اولیه همچون طبری، بلاذری و دینوری نشان می‌دهد که جامعه کوفه در دوره خلافت امام حسن (ع) با مجموعه‌ای از معارضه‌های درونی شامل: سستی عمومی، نفوذ امویان در میان فرماندهان، فعالیت خوارج و حتی تهدید مستقیم جان امام (ع) مواجه بود؛ امری که الگوی تعامل امام (ع) را از تقابل صرف نظامی به مدیریت بحران اجتماعی و سیاسی سوق داد.

۵. مصادیق تاریخی تعامل امام حسن (ع) با جریان‌های معارض در شام

در تحلیل الگوی تعامل امام حسن مجتبی (ع) با جریان‌های معارض در شام، توجه به شواهد تاریخی و گزارش‌های دست‌اول اهمیت ویژه‌ای دارد؛ زیرا ساختار قدرت اموی در شام، از نظر انسجام، ایدئولوژی سیاسی و نظام تبلیغاتی، ماهیتی متفاوت از کوفه داشت. بررسی نمونه‌های تاریخی زیر نشان می‌دهد که امام (ع) در مواجهه با این جریان سازمان‌یافته و مشروعیت‌ساز، راهبردی کاملاً متفاوت و مبتنی بر مدیریت تهدیدهای کلان اتخاذ کرد.

نمونه اول: جنگ تبلیغاتی و جعل روایت علیه جایگاه امامت

معاویه از ابتدا تلاش کرد با استفاده از قاضیان، خطیبان و راویان درباری، تصویری منفی از امامت اهل بیت (ع) بسازد و مشروعیت رقیب را تضعیف کند. منابع کهن گزارش کرده‌اند که او به برخی راویان جهت جعل روایت در فضیلت شام و تخریب اهل بیت (ع) دستور می‌داد (بلاذری، ۱۹۵۹م، ج ۳، ص ۱۵۰؛ طبری، ۱۴۰۳ق، ج ۵، ص ۲۳۲؛ ابن ابی‌الحدید، ۱۴۰۴ق، ج ۱۱، ص ۴۴). این مصداق نشان می‌دهد که امام حسن (ع) با معارضه گفتمانی و مشروعیت‌ساز معاویه مواجه بود؛ معارضه‌ای که چهره‌ای مذهبی-سیاسی به خود گرفته بود.

نمونه دوم: سیاست مذاکره همراه با تهدید نظامی

وقتی فرستادگان امام حسن (ع) برای مذاکره به شام رفتند، معاویه با ترکیبی از پیشنهاد صلح، تهدید نظامی و تطمیع تلاش کرد تا هیأت امام (ع) را تحت فشار قرار دهد. گزارش شده است که او در نامه‌های خود، هم ادعای خیرخواهی می‌کرد و هم آشکارا از قدرت نظامی شام سخن می‌گفت (دینوری، ۱۴۲۱ق، ص ۲۲۴-۲۲۶؛ ابن اثیر، ۱۴۰۷ق، ج ۳، ص ۴۰۸).

این نمونه نشان می‌دهد امام حسن (ع) در برابر یک جریان «عقلانی-قدرت‌محور» قرار داشت که تعامل با آن بدون محاسبه توازن قوا ممکن نبود.

نمونه سوم: فراخواندن بزرگان قبایل شام برای بیعت‌سازی علیه امام

معاویه برای تضعیف جایگاه امام حسن (ع)، سران قبایل شام را در جلسات رسمی گرد می‌آورد و درباره «ضرورت ختم نزاع» و «بیعت با یک حاکم مقتدر» سخن می‌گفت. این جلسات در منابع با عنوان «مجالس الشوری» یاد شده است (بلاذری، ۱۹۵۹م، ج ۳، ص ۱۵۲-۱۵۴؛ ابن‌اعثم کوفی، ۱۴۱۱ق، ج ۴، ص ۱۶۲). این رفتار نشان‌دهنده تلاش نظام‌مند معاویه برای ایجاد بدیلی سیاسی و الهیاتی در مقابل امامت بود.

نمونه چهارم: نامه‌های متقابل امام حسن (ع) و معاویه

نامه‌های دو طرف یکی از مهم‌ترین اسناد تعامل سیاسی امام با شام است. در این نامه‌ها امام (ع) اصالت امامت، حقانیت اخلاقی و ضرورت پرهیز از خون‌ریزی بی‌هوده را مطرح می‌کرد، درحالی‌که معاویه بر «تجربه»، «قدرت» و «مصلحت ظاهری امت» تکیه می‌کرد (طبری، ۱۴۰۳ق، ج ۵، ص ۲۱۰-۲۱۵؛ مفید، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۱۳-۱۷).

این نمونه نشان می‌دهد امام حسن (ع) تلاش داشت پیش از ورود به فاز نظامی، گفتمان صلح‌مبته بر اصول دینی را به میدان سیاست شام وارد کند.

نمونه پنجم: سیاست «پذیرش صلح» به‌عنوان مدیریت یک تهدید سازمان‌یافته

وقتی سپاه شام با انسجام کامل به سمت عراق حرکت کرد، امام حسن (ع) با توجه به وضعیت نیروهای کوفه و ارزیابی تهدید، تصمیم به صلح گرفت. این تصمیم، نه واکنشی صرف، بلکه تعامل حساب‌شده با یک ساخت قدرت یکپارچه بود (طبری، ۱۴۰۳ق، ج ۵، ص ۲۲۱-۲۲۵؛ مفید، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۱۸-۲۰؛ ابن‌اثیر، ۱۴۰۷ق، ج ۳، ص ۴۱۰).

این نمونه اوج تعامل امام (ع) با جریان شام است: تبدیل خطر یک جنگ تمام‌عیار به فرصتی برای حفظ مصالح کلان دین.

۶. یافته‌های پژوهش

بررسی نظام‌مند اسناد تاریخی، روایی و قرآنی نشان می‌دهد که تعامل امام حسن مجتبی (ع) با جریان‌های معارض، واجد الگوی منسجم و قابل بازسازی است. یافته‌های این پژوهش در چند محور اساسی قابل گزارش است:

۶-۱. چندلایگی جریان‌های معارض در کوفه

نخستین یافته پژوهش آن است که جریان معارض در کوفه، جریانی یکدست و همگن نبود، بلکه از لایه‌های متکثر و بعضاً متعارض تشکیل می‌شد. براساس گزارش‌های تاریخی، این جریان‌ها شامل: گروهی از شیعیان

سست‌عنصر و فاقد ثبات سیاسی، عناصر دنیا طلب و قبیله‌گرا، نفوذی‌های وابسته به دستگاه اموی و خوارج معارض با هر دو جبهه بودند (بلاذری، ۱۹۵۹م، ج ۳، ص ۳۴-۳۵؛ طبری، ۱۴۱۳ق، ج ۵، ص ۸۱-۸۳). این تکثر و ناپایداری، موجب فروپاشی انسجام اجتماعی در کوفه شد؛ به گونه‌ای که امام حسن (ع) در گزارش‌های تاریخی، بارها از «بی‌وفایی»، «عدم اعتماد» و «سستی اراده» افراد سخن گفته است (مفید، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۱۳-۱۴). این وضعیت، با توصیف قرآنی جامعه‌ای که فاقد استقامت ایمانی است، هم‌خوانی دارد: «وَمِنَ النَّاسِ مَن يَعْبُدُ اللَّهَ عَلَىٰ حَرْفٍ فَإِنْ أَصَابَهُ خَيْرٌ اطْمَأَنَّ بِهِ وَ إِنْ أَصَابَتْهُ فِتْنَةٌ انْقَلَبَ عَلَىٰ وَجْهِهِ خَسِرَ الدُّنْيَا وَ الْأُخْرَةَ ذَٰلِكَ هُوَ الْخُسْرَانُ الْمُبِينُ»^۱ (حج: ۱۱).

۲-۶. ماهیت سازمان‌یافته و گفتمان‌محور معارضه در شام

یافته دوم پژوهش نشان می‌دهد که جریان معارض در شام، برخلاف کوفه، از انسجام ساختاری و گفتمانی بالایی برخوردار بود. معاویه توانسته بود با ترکیب قدرت نظامی، شبکه قبیله‌ای و نظام تبلیغاتی، نوعی اطاعت سیاسی پایدار ایجاد کند (Madelung, 1997, p 228-235). در منابع تاریخی آمده است که شامیان، معاویه را نه صرفاً یک حاکم سیاسی، بلکه «ولی امر» می‌دانستند (بلاذری، ۱۹۵۹م، ج ۲، ص ۲۸۰). این وضعیت، مصداقی از آن چیزی است که قرآن کریم از آن به عنوان «اتباع کورکورانه از قدرت مسلط» یاد می‌کند: «إِنَّا وَجَدْنَا ءَابَاءَنَا عَلَىٰ أُمَّةٍ وَإِنَّا عَلَىٰ ءَاثَارِهِم مُّقْتَدُونَ»^۲ (زخرف: ۲۳).

یافته پژوهش نشان می‌دهد که امام حسن (ع) این تفاوت بنیادین میان کوفه و شام را به خوبی تشخیص داده و راهبرد واحدی برای هر دو به کار نگرفته است.

۳-۶. فقدان امکان تحقق «جهاد مشروع» در شرایط اجتماعی موجود

یافته مهم دیگر پژوهش آن است که براساس داده‌های تاریخی و مبانی فقهی-الهیاتی، شرایط لازم برای جهاد مشروع در دوره امام حسن (ع) فراهم نبود. از منظر قرآن، جهاد نیازمند «ثبات»، «اطاعت» و «انسجام» است (انفال: ۴۶)؛ اما شواهد تاریخی نشان می‌دهد که سپاه امام حسن (ع) دچار فرار، خیانت و حتی سوءقصد به جان امام شد (طبری، ۱۴۱۳ق، ج ۵، ص ۸۱-۸۳؛ جعفریان، ۱۳۸۷، ص ۱۴۱-۱۴۶).

این وضعیت، با قاعده قرآنی «عدم تکلیف به ما لا یطاق» و اصل «نفی هلاکت جمعی» هم‌خوانی دارد: «لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا»^۳ (بقره: ۲۸۶) و «وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ»^۴ (بقره: ۱۹۵).

^۱. بعضی از مردم خدا را تنها با زبان می‌پرستند [و ایمان قلبیشان بسیار ضعیف است]؛ همین که [دنیا به آن‌ها رو کند و نفع و] خیری به آنان برسد، حالت اطمینان پیدا می‌کنند؛ اما اگر مصیبتی برای امتحان به آن‌ها برسد، دگرگون می‌شوند [و به کفر رومی‌آورند؛ به این ترتیب] هم دنیا را از دست داده‌اند و هم آخرت را؛ و این همان خسران و زیان آشکار است!

^۲. ما پدران خود را بر آئینی یافتیم و به آثار آنان اقتدا می‌کنیم.

^۳. خداوند هیچ کس را، جز به اندازه توانایش، تکلیف نمی‌کند.

^۴. خود را به دست خود، به هلاکت نیفتانید.

یافته پژوهش نشان می‌دهد که تصمیم امام حسن (ع) بر صلح، در بستری از فقدان امکان تحقق جهاد الهی شکل گرفت، نه در فضای انتخاب آزاد میان دو گزینه هم‌سنگ.

۴-۶. صلح به عنوان ابزار حفظ گفتمان امامت

بررسی روایات و شواهد تاریخی نشان می‌دهد که صلح امام حسن (ع) نه به معنای پایان کنش سیاسی ایشان، بلکه به منزله تغییری در «سطح و شیوه» کنش بوده است. پس از صلح، امام حسن (ع) همچنان بر حقانیت اهل بیت (ع) تأکید می‌کرد و مشروعیت دینی حکومت اموی را به چالش می‌کشید. برای نمونه، امام در خطبه‌ای در حضور معاویه فرمود: «إِنَّا أَهْلُ بَيْتِ أَكْرَمَنَا اللَّهُ بِالْإِسْلَامِ وَ اخْتَارَنَا وَ اصْطَفَانَا وَ اجْتَبَانَا فَأَذْهَبَ عَنَّا الرَّجْسُ وَ طَهَّرَنَا تَطْهِيراً»^۱ (بحرانی، ۱۳۷۴، ج ۳، ص ۹۲؛ طوسی، ۱۴۱۴ق، ص ۵۶۲).

این یافته با اصل قرآنی «بلاغ مبین» سازگار است: «مَا عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِين»^۲ (نور: ۵۴). یافته پژوهش نشان می‌دهد که صلح، امکان تداوم این بلاغ و حفظ گفتمان امامت را فراهم ساخت.

۵-۶. تقدم مصلحت عالیه دین بر پیروزی سیاسی کوتاه مدت

یافته نهایی پژوهش آن است که در منطق کنش امام حسن (ع)، «مصلحت عالیه دین» بر «پیروزی سیاسی مقطعی» تقدم دارد. این مصلحت، شامل تأمین امنیت و حفظ جان مردم و خاندان اهل بیت پیامبر (ع)، پایبندی به کتاب خدا و سنت رسول الله (ص) (عطاردی قوچانی، ۱۳۷۳، ص ۳۲۲)، جلوگیری از استحاله معنوی جامعه شیعی و ترک دشنام به امیرالمؤمنین علی (ع) در نمازها و غیر نمازها (مفید، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۱۴) و عدم تعیین جانشین پس از مرگ معاویه و صیانت از اصل امامت است (ابن ائثم کوفی، ۱۴۱۱ق، ج ۴، ص ۲۹۰-۲۹۱؛ آل یاسین، ۱۳۹۸، ص ۲۵۱-۲۵۴).

این یافته، با قاعده قرآنی «دفع افسد به فاسد» و اصل «صلح به مثابه خیر برتر» هم‌راستا است (بقره: ۲۱۷؛ نساء: ۱۲۸؛ انفال: ۴۶).

براساس تحلیل داده‌ها، امام حسن (ع) با پذیرش صلح، زمینه بقای تشیع و تداوم تاریخی مقاومت اهل بیت (ع) را فراهم کرد؛ مقاومتی که در نهایت، در نهضت عاشورا به اوج رسید (Madelung, 1997, p 241).

جدول ۱ - مقایسه‌ای مفهومی تعامل امام حسن مجتبی (ع) با جریان‌های معارض در کوفه و شام

مؤلفه تحلیلی	کوفه	شام
ماهیت جریان معارض	ناهمگون، متزلزل، متأثر از دنیاگرایی و نفوذ منافقان	منسجم، سازمان‌یافته و مبتنی بر قدرت قهری
سطح وفاداری اجتماعی	پایین و ناپایدار	بالا و تثبیت شده

^۱. ما اهل بیتی هستیم که خداوند ما را به اسلام گرامی داشت، برگزید و انتخاب کرد، و ما را به‌طور ویژه برگزید؛ پس هرگونه پلیدی را از ما زدود و ما را پاکیزه و پاک گردانید.

^۲. بر رسول چیزی جز رساندن آشکار نیست.

پایگاه مشروعیت سیاسی	متزلزل و دوگانه	مبتنی بر زور، تبلیغات و سلطه
راهبرد امام حسن (ع)	حفظ انسجام اخلاقی، روشنگری و اتمام حجت	صلح راهبردی و مدیریت بحران
منطق الهیاتی حاکم	حفظ وحدت امت و جلوگیری از فروپاشی درونی	دفع افسد به فاسد و صیانت از دین
مبنای قرآنی غالب	«وَاَعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا» (آل عمران: ۱۰۳)	«وَالصُّلْحُ خَيْرٌ» (نساء: ۱۲۸)
پیامد سیاسی کوتاه‌مدت	کاهش شکاف داخلی	توقف جنگ و حفظ جان مؤمنان
پیامد راهبردی بلندمدت	تداوم گفتمان امامت	زمینه‌سازی برای نهضت عاشورا
نوع مقاومت	مقاومت اخلاقی - گفتمانی	مقاومت هوشمندانه - راهبردی
ارزیابی نهایی	ناتوانی بستر اجتماعی برای تحقق جنگ مشروع	ضرورت صلح به عنوان عقلانیت سیاسی الهیاتی

شکل ۱- نمودار مفهومی الگوی تصمیم‌گیری امام حسن مجتبی (ع)

این نمودار نشان می‌دهد که تصمیم امام حسن (ع) نه واکنشی احساسی، بلکه فرآیندی عقلانی، مرحله‌مند و مبتنی بر الهیات سیاسی اسلامی بوده است. تشخیص تفاوت بستر اجتماعی کوفه و شام، امام (ع) را به دو راهبرد متفاوت ولی هم‌راستا با هدف واحد - یعنی حفظ دین و امت - هدایت می‌کند. صلح، در این الگو، نه نفی مقاومت، بلکه تغییر شکل مقاومت است؛ مقاومتی که بر اساس آموزه‌های قرآنی و مصلحت‌سنجی الهیاتی تعریف می‌شود.

۷. تحلیل و بررسی

تحلیل الگوی تعامل امام حسن مجتبی (ع) با جریان‌های معارض در کوفه و شام، مستلزم خروج از قرائت‌های سطحی و تک‌عاملی و حرکت به‌سوی فهمی چندبُعدی از پیوند میان «واقعیت تاریخی»، «مبنای الهیاتی» و «عقلانیت سیاسی» است. داده‌های به‌دست‌آمده نشان می‌دهد که تصمیم‌ها و کنش‌های امام حسن (ع) نه محصول انفعال سیاسی، بلکه نتیجه تشخیص دقیق شرایط اجتماعی و ترجیح آگاهانه مصلحت عالی‌ه دین بر منافع زودگذر قدرت بوده است.

۱-۷. عقلانیت سیاسی امام حسن (ع) در پرتو الهیات قرآنی

نخستین محور تحلیلی، نسبت عقلانیت سیاسی امام حسن (ع) با الهیات قرآنی است. برخلاف برخی تلقی‌های رایج که عقلانیت سیاسی را در تعارض با ایمان و اخلاق می‌دانند، در اندیشه اسلامی، عقلانیت حقیقی در چارچوب هدایت الهی معنا می‌یابد. قرآن کریم، تصمیم‌گیری سیاسی را تابع مصلحت کلان و پرهیز از فساد بزرگ‌تر می‌داند: «وَلَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ بَعْدَ إِصْلَاحِهَا»^۱ (اعراف: ۵۶).

تصمیم امام حسن (ع) به صلح، در چنین افقی قابل تحلیل است؛ زیرا تداوم جنگ در شرایط فقدان انسجام اجتماعی، نه تنها به پیروزی حق منجر نمی‌شد، بلکه به نابودی باقی‌مانده نیروهای مؤمن و تضعیف جبهه حق می‌انجامید (جعفریان، ۱۳۸۷، ص ۱۵۳). از این منظر، صلح امام (ع) مصداقی از عقلانیت قرآنی مبتنی بر «تقدیم اهم بر مهم» است؛ اصلی که در تفاسیر معتبر شیعی نیز مورد تأکید قرار گرفته است (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۳، ص ۱۸۴؛ طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۲، ص ۶۴).

۲-۷. تحلیل سیاسی تفاوت راهبرد امام (ع) در کوفه و شام

یافته‌های پژوهش نشان داد که امام حسن (ع) با دو نوع متفاوت از معارضه مواجه بود؛ این تفاوت، در تحلیل سیاسی اهمیت بنیادین دارد. در کوفه، معارضه درونی، سیال و فاقد انسجام بود؛ در حالی که در شام، معارضه‌ای بیرونی، سازمان‌یافته و مشروعیت‌ساز شکل گرفته بود (طبری، ۱۴۱۳، ج ۵، ص ۸۱-۸۵، (Madelung, 1997, p 228).

تحلیل این وضعیت نشان می‌دهد که راهبرد امام حسن (ع) مبتنی بر اصل «تناسب کنش با ماهیت تهدید» بوده است. در کوفه، امام (ع) تلاش کرد با خطابه، هشدار اخلاقی و اتمام حجت، بدنه اجتماعی را حفظ کند؛ اما در شام، به دلیل انسجام قدرت اموی، رویارویی نظامی جز افزایش هزینه‌های انسانی و تثبیت قدرت معاویه نتیجه‌ای نداشت (بلاذری، ۱۹۵۹، ج ۳، ص ۴۲). این تحلیل، نشان‌دهنده سطح بالای تشخیص سیاسی امام (ع) در مدیریت تعارض است.

۳-۷. صلح امام حسن (ع) و قاعده «دفع افسد به فاسد»

یکی از کلیدی‌ترین محورهای تحلیل، تبیین صلح امام حسن (ع) براساس قاعده عقلایی-شرعی «دفع افسد به فاسد» است. این قاعده که ریشه در عقل عملی و تأییدات شرعی دارد، در فقه و کلام اسلامی به عنوان مبنای تصمیم‌گیری در شرایط اضطرار شناخته می‌شود (انصاری، ۱۳۷۶، ج ۲، ص ۷۶۹؛ عمید زنجانی، ۱۳۸۹، ج ۲، ص ۳۴).

براساس این قاعده، پذیرش صلح با حکومتی فاسد، در صورتی که مانع وقوع فساد بزرگ‌تر، مانند نابودی کامل جبهه حق شود، امری معقول و حتی واجب است. امام حسن (ع) خود به این منطق اشاره کرده و فرموده است که

^۱. در زمین پس از اصلاح آن [به وسیله انبیا و شرایع آسمانی، به کفر و فسق] فساد نکند.

علت صلح، فقدان یاران وفادار و ترس از نابودی شیعیان بوده است (مفید، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۱۰-۱۵). تحلیل این روایات نشان می‌دهد که صلح، نه پذیرش مشروعیت معاویه، بلکه راهبردی برای کنترل بحران بوده است.

۴-۷. نقد قرائت‌های تقلیل‌گرایانه از صلح امام حسن (ع)

بخش مهمی از تحلیل به نقد قرائت‌هایی اختصاص دارد که صلح امام حسن (ع) را به ضعف شخصیتی، سازش‌کاری یا ترجیح رفاه بر جهاد تقلیل داده‌اند. این قرائت‌ها، غالباً مبتنی بر نادیده گرفتن شرایط اجتماعی و تحمیل معیارهای غیرتاریخی بر کنش امام (ع) هستند (جعفریان، ۱۳۸۷، ص ۱۴۸).

تحلیل اسناد تاریخی نشان می‌دهد که امام حسن (ع) نه تنها اهل سازش با ظلم نبود، بلکه با شروط صلح‌نامه، عملاً مشروعیت دینی معاویه را به چالش کشید؛ از جمله شرط عدم تعیین جانشین و بازگشت خلافت پس از معاویه (طبری، ۱۴۱۳ق، ج ۵، ص ۸۵؛ پیشوایی، ۱۳۸۴، ص ۱۱۳). این شروط، نشان می‌دهد که امام (ع) صلح را به ابزاری برای افشای ماهیت قدرت اموی تبدیل کرد، نه ابزاری برای تثبیت آن.

۵-۷. صلح به مثابه «مقاومت هوشمندانه» در الهیات سیاسی شیعه

در افق الهیات سیاسی شیعه، مقاومت لزوماً به معنای تقابل نظامی نیست، بلکه می‌تواند اشکال متنوعی داشته باشد. تحلیل رفتار امام حسن (ع) نشان می‌دهد که صلح، شکلی از «مقاومت هوشمندانه» بود؛ مقاومتی که در آن، بقا و تداوم گفتمان امامت بر پیروزی کوتاه‌مدت ترجیح داده شد (Nasr, 2010, p 109).

این نوع مقاومت، زمینه‌ساز انتقال پیام حق به نسل‌های بعدی شد و امکان شکل‌گیری نهضت عاشورا را فراهم ساخت. بسیاری از پژوهشگران تاریخ تشیع، صلح امام حسن (ع) و قیام امام حسین (ع) را دو حلقه مکمل از یک راهبرد کلان می‌دانند، نه دو رویکرد متضاد (Madelung, 1997, p 241) (آل‌یاسین، ۱۳۹۸، ص ۳۸۱-۳۸۸).

۶-۷. نسبت اخلاق، مصلحت و قدرت در کنش امام حسن (ع)

تحلیل نهایی نشان می‌دهد که کنش سیاسی امام حسن (ع) واجد الگویی است که در آن، اخلاق، مصلحت و قدرت در تقابل با یکدیگر قرار نمی‌گیرند. امام (ع) با حفظ اصول اخلاقی، از ورود به جنگی که نتیجه‌ای جز خشونت کور نداشت، پرهیز کرد و نشان داد که سیاست دینی، پیش از آن‌که معطوف به تسلط باشد، معطوف به هدایت است (Nasr, 2010, p 112).

این الگو، مبتنی بر جهان‌بینی قرآنی است که در آن، پیروزی حقیقی در «حفظ مسیر حق» تعریف می‌شود، نه در غلبه ظاهری: «وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ»^۱ (اعراف: ۱۲۸).

تحلیل رفتار امام حسن (ع) نشان می‌دهد که ایشان با صلح، مسیر تقوا و حقیقت را از استحاله نجات داد.

^۱. سرانجام [نیک] از آن پرهیزکاران است.

جدول ۲- مقایسه‌ای مفهومی تحلیل سطوح تصمیم سیاسی امام حسن مجتبی (ع)

سطح تحلیل	مؤلفه‌های کلیدی	شواهد تاریخی و متنی	مبانی قرآنی و حدیثی	دلالت‌های سیاسی
الهیاتی	التزام به مشیت الهی، مصلحت دین و حفظ اصل امامت	پذیرش صلح با شروط صیانت‌بخش دین	«لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا» (بقره: ۲۸۶)	تقدم مصلحت کلان دین بر پیروزی نظامی
اخلاقی	پرهیز از خون‌ریزی و حفظ جان مسلمانان	جلوگیری از جنگ داخلی فراگیر	«مَنْ أَحْيَاهَا فَكَأَنَّمَا أَحْيَا النَّاسَ جَمِيعًا» (مانده: ۳۲)	اخلاق محوری در تصمیم سیاسی
اجتماعی	شناخت زوال سرمایه اجتماعی	بی‌وفایی سپاه کوفه	«وَلَا تَنَازَعُوا فَتَفْشَلُوا» (انفال: ۴۶)	پرهیز از فروپاشی اجتماعی
راهبردی	تغییر تاکتیک از جنگ به صلح	پذیرش صلح مشروط	قاعده فقهی «دفع افسد به فاسد»	مدیریت بحران به‌جای تقابل مستقیم
گفتمانی	حفظ مشروعیت امامت	افشای ماهیت حکومت اموی در متن صلح‌نامه	حدیث «الْإِمَامُ أَمِينُ اللَّهِ فِي خَلْقِهِ» (کلینی، ۱۴۰۷: ۲۰۰/۱)	استمرار گفتمان حق در شرایط سلطه باطل
تمدنی	نگاه بلندمدت به تاریخ اسلام	زمینه‌سازی برای عاشورا	«وَتِلْكَ الْأَيَّامُ نُدَاوِلُهَا يَبْنِي النَّاسُ» (آل عمران: ۱۴۰)	صلح به‌مثابه سرمایه تاریخی مقاومت
سیاسی تطبیقی	تفاوت سیاست علوی با سیاست اموی	تقابل اخلاق و قدرت محوری	سیره نبوی در صلح حدیبیه	الگوی سیاست دینی در برابر سیاست سلطه
الهیات قدرت	محدودسازی قدرت نامشروع	عدم واگذاری مشروعیت الهی به معاویه	«مَالِكِ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ» (آل عمران: ۲۶)	تفکیک قدرت از مشروعیت

این جدول (جدول ۲)، نشان می‌دهد که تحلیل کنش سیاسی امام حسن مجتبی (ع) تنها در یک سطح قابل فهم نیست، بلکه نیازمند رویکرد چندسطحی و میان‌رشته‌ای است. در این چارچوب، صلح امام حسن (ع) نتیجه هم‌افزایی میان الهیات، اخلاق، راهبرد و تمدن اسلامی است. چنین تحلیلی، تصویر تقلیل‌گرایانه از صلح به‌عنوان عقب‌نشینی سیاسی را رد کرده و آن را در جایگاه کنشی فعال، آینده‌نگر و مبتنی بر عقلانیت دینی بازتعریف می‌کند.

۸. نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با تمرکز بر «الگوی تعامل امام حسن مجتبی (ع) با جریان‌های معارض در کوفه و شام» نشان داد که کنش‌های سیاسی امام حسن (ع) را نمی‌توان صرفاً در چارچوب قدرت‌محور و رقابت‌های زمینی تحلیل کرد. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که تعامل امام حسن (ع) با جریان‌های معارض، مبتنی بر عقلانیت سیاسی الهیاتی، توجه دقیق به شرایط اجتماعی-سیاسی و ترجیح مصلحت کلان دین بر منافع کوتاه‌مدت بوده است. تفکیک جریان‌های معارض در کوفه و شام و تحلیل تفاوت ماهیت تهدیدها نشان داد که امام حسن (ع) با درک دقیق از

وضعیت اجتماعی، انسجام داخلی و وفاداری نیروهای خود، راهبردهایی متفاوت اتخاذ کرده‌است؛ در کوفه تلاش امام (ع) بیشتر بر حفظ وحدت و انسجام نیروهای مؤمن و اعمال نفوذ اخلاقی متمرکز بود، درحالی‌که در شام، انسجام قدرت اموی و تهدید جدی علیه جان و مصالح عمومی، موجب اتخاذ سیاست صلح به‌عنوان راهبردی هوشمندانه شد.

تحلیل داده‌ها نشان داد که صلح امام حسن (ع) نه نشانه ضعف، بلکه مصداق مقاومت هوشمندانه و مدیریت بحران براساس قاعده «دفع افسد به فاسد» بوده‌است. این اقدام، امکان حفظ جان مؤمنان، تداوم گفتمان امامت و آماده‌سازی شرایط تاریخی برای نهضت عاشورا را فراهم ساخت و نشان داد که سیاست دینی در نگاه امام حسن (ع)، همواره معطوف به هدایت، اخلاق و تحقق مصلحت عالیّه دین است.

همچنین، یافته‌های پژوهش نشان داد که امام حسن (ع) با تکیه بر آموزه‌های قرآنی، همچون «لَا يَكْلِفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا» (بقره: ۲۸۶) و «وَالصُّلْحُ خَيْرٌ» (نساء: ۱۲۸)، تصمیم سیاسی خود را در چارچوبی هنجاری و عقلانی اتخاذ کرده است. بدین ترتیب، صلح امام حسن (ع) نه تنها اقدامی استراتژیک، بلکه کنشی الهیاتی و اخلاقی به‌شمار می‌رود که اصول اخلاق، مصلحت و قدرت را در یک منظومه منسجم تلفیق می‌کند.

پژوهش حاضر با تحلیل تطبیقی کوفه و شام، بازخوانی تاریخی-الهیاتی اسناد و بهره‌گیری از رویکرد میان‌رشته‌ای تاریخ، علوم سیاسی و الهیات، گامی نو در فهم سیره سیاسی امام حسن مجتبی (ع) برداشته است. این تحلیل نشان داد که رفتار امام (ع) نمونه‌ای از تعامل عقلانی-اخلاقی با معارضه‌های سیاسی است که می‌تواند به‌عنوان الگویی نظری برای مطالعات الهیات سیاسی و مدیریت تعارض در جوامع دینی مورد استفاده قرار گیرد.

در مجموع، می‌توان نتیجه گرفت که صلح امام حسن (ع) نه نقطه پایان کنش سیاسی، بلکه ابزاری راهبردی برای حفاظت از ارزش‌ها، صیانت از گفتمان امامت و تحقق مصلحت امت اسلامی بوده‌است. این پژوهش با ارائه مدلی تحلیلی از تعامل امام حسن (ع) با جریان‌های معارض، نشان داد که الگوی ایشان ترکیبی از دوراندیشی، اخلاق‌مداری و تحقق هدف‌های الهیاتی در عرصه سیاسی است و می‌تواند به‌عنوان چارچوبی علمی برای بازخوانی مدیریت تعارض در تاریخ اسلام و جوامع معاصر مطرح گردد.

منابع

*قرآن کریم.

-ابن ابی‌الحدید، عبدالحمید بن هبة الله، شرح نهج البلاغة. مصحح: ابراهیم، محمد ابوالفضل، قم: مکتبه آیه الله المرعشی النجفی، ۱۴۰۴ق.

-ابن اثیر، علی بن محمد، الكامل فی التاریخ. محقق: قاضی، ابوالفداء عبدالله، مصحح: دقاق، محمد یوسف، بیروت: دار الکتب العلمیه، ۱۴۰۷ق.

-ابن اعثم کوفی، محمد بن علی، الفتوح. محقق: شیری، علی، بیروت: دار الأضواء، ۱۴۱۱ق.

-احمدی‌ندوشن، محمدرضا؛ زمانی، محمدحسن، بررسی انتقادی دیدگاه خاورشناسان درباره سیره حکومتی امام حسن مجتبی (ع). تاریخ اسلام، دوره ۱۶، شماره ۴، اسفند ۱۳۹۴.

- انصاری، مرتضی بن محمد امین، فرائد الأصول فی تمییز المزیف عن المقبول (معروف به رسائل). مصحح: نورانی، عبدالله، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۳۷۶.
- آل یاسین، راضی، صلح الحسن (ع). قم: الشریف الرضی، ۱۴۱۴ق.
- آل یاسین، راضی، صلح امام حسن (ع). مترجم: خامنه‌ای، علی، تهران: مؤسسه پژوهشی فرهنگی انقلاب اسلامی، دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای، انتشارات انقلاب اسلامی، ۱۳۹۸.
- بحرانی، سید هاشم بن سلیمان، البرهان فی تفسیر القرآن. قم: مؤسسه بعثت، ۱۳۷۴.
- بلاذری، احمد بن یحیی، أنساب الأشراف، محقق: دوری، عبد العزیز؛ محمودی، محمدباقر، مصر، دار المعارف، ۱۹۵۹م.
- پیشوایی، مهدی، سیره پیشوایان. قم: مؤسسه امام صادق (ع)، ۱۳۸۴.
- جعفریان، رسول، حیات فکری و سیاسی امامان شیعه. قم: انصاریان، ۱۳۸۷.
- دینوری، احمد بن داود، الاخبار الطوال. مصحح: علی، عصام محمد حاج، بیروت: دار الکتب العلمیه، ۱۴۲۱ق.
- روحی برندق، کاوس؛ احمدی، علی، بررسی تطبیقی دلایل صلح امام حسن (ع) در منابع روایی و تاریخی فریقین تا قرن هفتم. امامت پژوهی، دوره ۸، شماره ۲، دی ۱۳۹۷.
- طباطبایی، سید محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن. بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات، ۱۳۹۰ق.
- طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن. مصحح: یزدی طباطبایی، فضل‌الله؛ رسولی، هاشم، تهران: ناصر خسرو، ۱۳۷۲.
- طبری، محمد بن جریر، تاریخ الأمم و الملوک. بیروت: مؤسسة عزالدین، ۱۴۱۳ق.
- طوسی، محمد بن الحسن، الأمالی. محقق: مؤسسة البعثة، قم: دار الثقافة، ۱۴۱۴ق.
- عطاردی قوچانی، عزیزالله، مسند الإمام المجتبی أبي محمد الحسن بن علي (ع). تهران: عطارد، ۱۳۷۳.
- عمیدزنجانی، عباسعلی، دانشنامه فقه سیاسی (مشمول بر واژگان فقهی و حقوق عمومی). تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۸۹.
- کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی. تهران: دارالکتب الإسلامیه، ۱۴۰۷ق.
- محمدی، اسماعیل، صلح امام حسن (ع) نرمش قهرمانانه تاریخ. مبلغان، سال ۱، شماره ۱، ۱۳۷۸.
- محمدی اشتهاردی، محمد، سیره چهارده معصوم (ع). تهران: مظهر، ۱۳۸۴.
- مفید، محمد بن محمد، الإرشاد فی معرفة حجج الله علی العباد. مصحح: مؤسسة آل البيت (ع)، قم: کنگره شیخ مفید، ۱۴۱۳ق.
- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران، تفسیر نمونه. تهران: دار الکتب الإسلامیه، ۱۳۷۱.
- واسعی، سیدعلیرضا، صلح امام حسن (ع) در سنجه تمدن اندیشی؛ امنیت و همگرایی اجتماعی. مطالعات تاریخ اسلام، دوره ۱۲، شماره ۴۴، خرداد ۱۳۹۹.

- Madelung, W. (1997). *The succession to Muhammad*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nasr, S. H. (2010). *Islamic philosophy from its origin to the present*. Albany, NY: State University of New York Press.

References

*The Holy Quran.

- Ahmadi Nodoushan, M. R., & Zamani, M. H. (2017). *A critical study of Orientalists' views concerning the governmental conduct (sīrah) of Imam al-Ḥasan al-Mujtabā (a)*. Tārikh-e Islām (History of Islam), 16(4), 121–144. (In Persian)
- al-Balādhurī, A. ibn Yahyā (1959). *Ansāb al-Ashraf*. Ed. A. al-Dūrī & M. B. Maḥmūdī. Cairo: Dār al-Ma'ārif. (In Arabic)
- al-Dīnavarī, A. ibn Dāwūd (2000). *Al-Aḥbār al-Ṭiwāl*. Ed. I. M. Ḥājj 'Alī. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah. (In Arabic)
- al-Kulaynī, M. ibn Ya'qūb (1986). *Al-Kāfī*. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyyah. (In Arabic)

- al-Mufīd, M. ibn M. (1993). *Al-Irshād fī Ma'rifat Hujaj Allāh 'alā al-'Ibād*. Ed. Mu'assasat Āl al-Bayt (a). Qom: Congress of Shaykh al-Mufīd. **(In Arabic)**
- al-Ṭabarī, M. ibn Jarīr (1992). *Tārīḥ al-Umam wa al-Mulūk*. Beirut: Mu'assasat 'Izz al-Dīn. **(In Arabic)**
- al-Ṭabrisī, F. ibn Ḥasan (1993). *Majma' al-Bayān fī Tafsīr al-Qur'ān*. Ed. F. Yazdī Ṭabāṭabā'ī & H. Rasūlī. Tehran: Naser Khosrow Publications. **(In Arabic)**
- al-Ṭūsī, M. ibn al-Ḥasan (1993). *Al-Amālī*. Ed. Mu'assasat al-Bi'thah. Qom: Dār al-Thaqāfah. **(In Arabic)**
- al-Yāsīn, R. (1993). *Ṣulḥ al-Ḥasan (a)*. Qom: Al-Sharīf al-Rāḍī Publications. **(In Arabic)**
- al-Yāsīn, R. (2019). *Sulḥ-e Imam Ḥasan (a) (A. Khamenei, Trans.)*. Tehran: Islamic Revolution Publications. **(In Persian)**
- Amid Zanjani, A. A. (2010). *Daneshnameh-ye Fiqh-e Siasi (Moshtamel bar Vazhagan-e Fiqhi va Hoquq-e Omumi) [Encyclopedia of Political Jurisprudence (Including Jurisprudential and Public Law Terminology)]*. Tehran: University of Tehran Press. **(In Persian)**
- Anṣārī, M. ibn Muḥammad Amīn (1997). *Farā'id al-Uṣūl fī Tamyiz al-Muzayyaf min al-Maqbūl (al-Rasā'il)*. Ed. A. Nūrānī. Qom: Jāmi'at al-Mudarrisīn Ḥawzah 'Ilmiyyah Qom. **(In Arabic)**
- Aṭṭarādī Qūchānī, A. (1994). *Musnad al-Imām al-Mujtabā Abī Muḥammad al-Ḥasan ibn 'Alī (a)*. Tehran: Attarad Publications. **(In Arabic)**
- Baḥrānī, S. H. ibn Sulaymān (1995). *Al-Burhān fī Tafsīr al-Qur'ān*. Qom: Mu'assasat Ba'that. **(In Arabic)**
- Ibn Abī al-Ḥadīd, A. H. ibn Hibat Allāh (1984). *Sharḥ Nahj al-Balāghah*. Ed. M. A. Ibrāhīm. Qom: Ayatollah al-Marāshi al-Najafi Library. **(In Arabic)**
- Ibn al-Athīr, A. ibn Muḥammad (1987). *Al-Kāmil fī al-Tārīḥ*. Ed. A. A. al-Qāḍī & M. Y. al-Daqqāq. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah. **(In Arabic)**
- Ibn A'tham al-Kūfī, M. ibn 'Alī (1991). *Al-Futūḥ*. Ed. A. Shīrī. Beirut: Dār al-Aḍwā'. **(In Arabic)**
- Ja'fariyan, R. (2008). *Hayat-e Fekri va Siasi-ye Emaman-e Shi'ah [The Intellectual and Political Life of the Shi'a Imams]*. Qom: Ansariyan Publications. **(In Persian)**
- Madelung, W. (1997). *The Succession to Muhammad: A Study of the Early Caliphate*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Makarem Shirazi, N., et al. (1992). *Tafsīr-e Nemūneh*. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyyah. **(In Persian)**
- Mohammadi Eshtehardi, M. (2005). *Sirah-ye Chahardah Ma'sum (a) [The Life of the Fourteen Infallibles]*. Tehran: Motahhar Publications. **(In Persian)**
- Mohammadi, E. (1999). *Imam Hasan's (a) peace treaty: The heroic flexibility of history*. Moballeghan, 1(1), 45–53. **(In Persian)**
- Nasr, S. H. (2006). *Islamic Philosophy from Its Origin to the Present: Philosophy in the Land of Prophecy*. Albany, NY: State University of New York Press.
- Pishvaei, M. (2005). *Sirah-ye Pishvayan [The Conduct of the Imams]*. Qom: Imam Sadiq (a) Institute. **(In Persian)**
- Ruhi Barandaq, K., & Ahmadi, A. (2020). *A comparative study of the reasons for Imam Hasan's (a) peace treaty in Shi'a and Sunni narrative and historical sources up to the seventh century AH*. Imamat Studies, 8(2), 59–84. **(In Persian)**
- Ṭabāṭabā'ī, S. M. H. (1970). *Al-Mizān fī Tafsīr al-Qur'ān*. Beirut: Mu'assasat al-A'lamī lil-Maṭbū'āt. **(In Arabic)**
- Vase'i, S. A. (2020). *Imam Hasan's (a) peace treaty from the perspective of civilization studies: Security and social cohesion*. Mutala'at-e Tarikh-e Islam (Islamic History Studies), 12(44), 85–110. **(In Persian)**